

УДК:159.928.22

Безродний А. В., аспірант кафедри психології Донецького національного університету

СХИЛЬНІСТЬ ДО РИЗИКУ ЯК ОСОБИСТІСНА ДЕТЕРМІНАНТА НЕБЕЗПЕЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У роботі представлений аналіз понять «схильність» і «готовність» до ризику, описані методики виміру ризику, представлена концепція А. В. Петровського, описана нова комп'ютерна методика для тестування схильності до ризику, приведені результати апробації методики.

Ключові слова: ризик, схильність до ризику, готовність до ризику, ризик заради ризику, комп'ютерна методика, полярні групи.

В роботі представлений аналіз понять «склонність» і «готовність» к риску, описані методики измерения риска, представлена концепция А. В. Петровского, описана новая компьютерная методика для тестирования склонности к риску, приведены результаты апробации методики.

Ключевые слова: риск, склонность к риску, готовность к риску, риск ради риска, компьютерная методика, полярные группы.

Постановка проблеми. Відповідно до словника з російської мови С. Ожегова, слово «ризик» розуміється як «можлива небезпека або ж як «дія, невдача, у надії на щасливий результат» [2]. При такому трактуванні поняття ризик розцінюється як небезпечна умова, при якій виконується дія, діяльність в умовах невизначеності. При цьому невизначеність тут може відноситися і до досягнення бажаної мети в даній дії, і до можливості запобігання фізичного ризику під час (або в результаті) його виконання. Прикладом прояву ризику може служити робота шахтаря в небезпечній зоні шахти; приклад ризику в дії — випадки, коли люди навмисно порушують правила безпеки в надії, що все обійдеться.

Ризик може бути і метою діяльності, наприклад, тоді, коли людина навмисно ризикує тільки для того, щоб переконатися або показати іншим, що вона не боїться небезпеки (фізичної або недосягнення мети). У подібному випадку ризик стає також і засобом самоствердження або створення про себе бажаної думки.

Ризик може виступати й у ролі мотиву. Це буває, зокрема, у тих випадках, коли людина без особливої на те потреби спеціально вибирає небезпечні (з тієї й іншої точки зору) цілі або небезпечні способи їхнього досягнення тільки заради самого ризику і зв'язаних з ним гострих відчуттів. Часом про ризик говорять як про якісь потреби, що виявляються в потязі до небезпеки, властиві людям, схильним до ризику. Утім, можна припустити, що ризикувати і випробувати при цьому радість тією чи іншою мірою властиво узагалі всім людям.

Таким чином, із сказаного випливає, що акт ризику в структурі трудової діяльності може виконувати різні психологічні функції, по-різному в ній виявлятися, по-різному відображатися на її течії і результатах.

Мета роботи — проаналізувати різні трактовки ризику, розглянути методи його дослідження, розробити нову комп'ютерну методику для вимірювання схильності до ризику, провести її апробацію.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з двох можливих трактувань ризику (зв'язку його з небезпекою або з несприятливим результатом дії), у психологічній літературі склалися два підходи до вивчення такого прояву. При першому підході ризик розцінюється як спрямованість на особливо привабливу мету, досягнення якої зв'язане з фізичною небезпекою, при іншому — ризик означає здійснення альтернативного вибору в ситуації невизначеності, де успіх залежить від випадку, виявляється в недосягненні бажаного результату (не обов'язково у фізичному покаранні).

Однак поведінка суб'єкта в небезпечній ситуації залежить не тільки від її об'єктивних умов, але і від того, наскільки адекватно ці умови відбиваються у його свідомості. Ступінь адекватності відображення суб'єктом небезпечних ситуацій, як показують дослідження, значною мірою залежить від його індивідуальних якостей. Наприклад, люди, які відрізняються слабкістю нервової системи, тривожністю, звичайно завищують ступінь небезпеки і можливості її реалізації. Людям же, які дуже піклуються про досягнення мети й одержання виграшу від цього, властиво часом, навпаки, занижувати рівень небезпеки і вважати її прояв менш ймовірним, ніж насправді. Вплив особистісних якостей особливо сильно відбивається на здійсненні в умовах ризику при екстремальних ситуаціях. На виборі сильно позначається така якість особистості, як індивідуальна схильність до ризику. Таким чином, ризикована поведінка визначається, з одного боку, об'єктивно діючими ситуативними факторами, а з іншого боку — індивідуальними якостями суб'єкта. Спеціальному вивченню цих питань, і зокрема впливу особистісних якостей на ризиковану поведінку, було присвячене дослідження В. А. Петровського [3; 4], який виявив ряд закономірностей поведінки людини в ситуації ризику.

Він звернув увагу на два види прояву ризику: на категорію мотивованого (ситуативного) ризику, коли люди ризикують заради досягнення визначених вигод (виграшу, одержання схвалення, самоствердження і т. п.), і на категорію немотивованого (безкорисливого) ризику. До речі, мотивований ризик є засобом адаптації, пристосування суб'єкта до ситуації і небезпеки, а немотивований ризик, як показали дослідження автора, виявився явищем іншого психологічного плану. Немотивований ризик спрямований вже не на пристосування до небезпеки, а скоріше на протидію, на усунення цієї небезпеки. Тут поведінка організована таким чином, щоб при зустрічі з небезпекою вона змогла показати, що їй можна протистояти, а отже, довести, що для суб'єкта такої небезпеки не існує. Тому, реалізуючи подібну стратегію поведінки

нки, суб'єкт не уникає небезпеки, не відмовляється від ризику, а спеціально вибирає варіант дій, який прийнято вважати небезпечним, для того, щоб довести, що він здатний і в цій ситуації зберігати безпеку. У такий спосіб суб'єкт своєю ризикованою поведінкою ніби зрушує демаркаційну лінію діючих обмежень, розширює сферу своєї діяльності, показує свої можливості безпечно діяти в більш широкій сфері.

Здійснюючи стратегію поведінки в розрізі таких установок, суб'єкт ніби прилучається до суспільних норм, жертвує своїми індивідуальними інтересами, постає над своєю безпекою. Така спонукальна дія установок породжує спрямованість до небезпеки, «смак до ризику». З цих позицій і тривожність суб'єкта можна розцінювати як деяку схильність до небезпеки, що стимулює весь організм на її подолання.

Досліджуючи прояви мотивованого і немотивованого ризику, В. А. Петровський ставив тих самих випробуваних в експериментальні ситуації, що провокують прояви того й іншого виду ризику. У своїх дослідженнях йому вдалося показати, що в конфліктних ситуаціях, де мається можливість виграшу і небезпека програшу при виборі варіанта дій, там, де існує мотивований ризик, поведінка суб'єкта залежить від його схильності до немотивованого ризику. Інакше кажучи, у схильності до мотивованого ризику необхідно виявити і схильність до немотивованого ризику. У той же час схильність до немотивованого ризику ще не свідчить про наявність схильності до мотивованого ризику. У цих же експериментах на основі тестових іспитів було також встановлено, що схильність до немотивованого ризику не можна трактувати як прояв прагнення до самоствердження або як показник рівня домагань суб'єкта.

Зупинимося тепер на деяких методах визначення схильності до ризику. Існуючі методи звичайно не розділяють схильність до мотивованого і схильність до немотивованого ризику, а служать виявленню єдиної оцінки індивідуальної схильності до ризику. До того ж, як було відзначено, у найбільш розповсюдженному — мотивованому ризику обидві ці схильності виявляються спільно.

Одна із інструментальних методик оцінки схильності до ризику використовувалась американським психологом Г. Ханом [5], коли випробуваним пропонували йти із зав'язаними очима в напрямку рову, на дні якого були розкидані осколки пляшкового скла. Схильність до ризику визначалася по тому, наскільки упевнено випробуваний ішов до рову: за кількістю зроблених кроків, за швидкістю руху, за його загальною поведінкою. Можна назвати й інші подібні методики. Німецький учений Ф. Мерц (1963) оцінював схильність до ризику за допомогою наступної інструментальної методики: піддослідним пропонувалося діяти на вибір з різними гострими предметами — дерев'яними і скляними. Ті випробувані, котрі особливо не диференціювали якість предметів і не задумувалися над їхнім вибором, визнавалися більш

схильними до ризику. Австралійський вчений А. Гора (1957) оцінював схильність до ризику по тому, як випробувані працювали з важкими кулями над склом. Ті з них, хто був більш схильний до ризику, виконували ці дії менш обережно і частіше роняли кулі [6].

Американські вчені Н. Коган і М. Балах (1967) для визначення схильності до ризику використовували інструментальну методику — гру в кості на парі з невеликими грошовими ставками, де обраними варіантами дій і «ставками» оцінювався рівень цієї якості; д. Клебельсберг (1969) для оцінки схильності до ризику використовував інструментальну методику, при якій випробувані за винагороду повинні були зупинити індекс, який рухається, за 1 мм до контрольної точки. Якщо випробуваний зупиняв індекс на більшій відстані від цієї точки, він позбавлявся винагороди, при переході індексу за контрольну точку — штрафувався. Подібна, але модифікована методика застосовувалася В. А. Петровським.

У дослідах М. А. Котика був використаний електромілісекундомір стрілку якого після включення приладу випробуваний повинний був зупинити якнайближче до оцінки 5; секундний перехід за цю оцінку карався ударом струму. Але в усіх цих методиках схильність до ризику діагностувалася за ступенем спрямованості випробуваних до небезпеки. Для визначення схильності до ризику використовувалася також методика, де випробуваний повинен був якнайшвидше оцінювати цифри на картках (Ф. Ірвін, В. А. Сміт). Випробувані, котрі давали такі оцінки швидше (на шкоду точності), визнавалися схильними до ризику. Схильність до ризику оцінювалася і при інших ігрових методиках, наприклад, при ймовірності очікуваного успіху, коли випробуваним вибирається ризикований варіант рішення. Крім інструментальних методик, при оцінці схильності до ризику використовувалися і бланкові методики, зокрема спеціальні запитальники. Як приклад такого запитальника може служити запитальник RSK Г. Шуберта [4].

Поняття «готовність до ризику» одержало поширення в роботах європейських вчених у 1960-х рр. у зв'язку з виникненням визначеного наукового напрямку, що вбачає в цій якості головну передумову до виникнення нещасних випадків. Воно з'явилося у відповідному змісті на зміну тому, яке затвердилося ще з часів К. Марбе, поняттю «схильність». Але слід зазначити, що нещасні випадки, які виникли з вини робітника, вірніше розцінювати не як наслідок прояву його індивідуальних якостей, а як результат його невдалої предметної діяльності, у якій ці якості реалізуються. Як прояв деякої тенденції до аналізу нещасних випадків із зазначених позицій можна розцінювати появу нового індивідуального показника — готовність до ризику. Помітимо, що використання для визначення цього поняття слова готовність, а не схильність уже вказує на зв'язок цього показника не тільки з індивідуальними проявами, але і зі сформованою ситуацією. Слово "готовність" на відміну від "схильність" відбиває, на нашу думку, якоюсь мірою і мотиваційний аспект

особистості. У цьому слові звучить вираження бажання, а також фактор ситуативності (тимчасовості), оскільки воно сприймається скоріш як характеристика стану, ніж як якість особистості. Однак Х. Гейм (1971), аналізуючи термін «готовність до ризику» і весь зв'язаний з ним підхід, розглядає його все-таки як індивідуальну якість [6]. При цьому він виходить з точки зору, що хоча така готовність і породжується ситуацією, але базується вона в основному на індивідуальних якостях робітника. Виходячи з аналізу деяких досліджень, Х. Гейм навіть виділяє ряд індивідуальних якостей, від яких залежить така готовність: потреби, актуальні мотиви, домінантність, екстравертність, ригідність, егоцентризм, легкодумство, несумлінність, боязкість і ін. Більшість названих ним якостей є відносно стійкими і раніше розцінювалися як показники схильності до нещасних випадків. Термін «готовність» до ризику, здається, виявляється більш ємним, ніж «схильність», крім стійких якостей індивіда; у нього входять і ситуативні фактори трудового завдання, по відношенню до яких склалася така готовність. На доказ того, що готовність до ризику зв'язана з індивідуальними якостями працівників, можна посплатися на результати ряду експериментальних досліджень [6]. Австрійські вчені А. Миггенекер і К. Вайс (1954) за допомогою тестових іспитів робітників сталеливарного заводу встановили, що при високій готовності до ризику виявляється низька тенденція до захисту, яка корелює з нещасними випадками. Їхній співвітчизник А. Гора (1957) провів тестові й інструментальні іспити залізничників за показником готовності до ризику із застосуванням покарань за помилки (удари струму, критика). Дослідження показало достовірний зв'язок між готовністю до ризику і числом допущених помилок (які символізують нещасні випадки). Можна вказати і на ряд загальних закономірностей, виявлених у дослідженнях готовності до ризику [4]. Так, було відмічено, що з віком готовність до ризику падає, що в більш досвідчених робітників вона нижча, ніж у менш досвідчених, що в жінок готовність до ризику реалізується при більш визначених чеканнях, ніж у чоловіків. Готовність до ризику відбиває характер трудової діяльності: у військових вона виявляється вищою, ніж у студентів [1].

На готовності до ризику істотно позначаються і соціальні фактори. Так у колективі виявлена приблизно однакова готовність до ризику як при небезпеці для одного з його членів, так і при небезпеці для всього колективу. В умовах групи готовність до ризику виявляється сильніше, ніж при діях поодинці (виявляється так названий ефект зрушення ризику Стоунера, 1961). Готовність до ризику в групі залежить і від групових чекань [4].

Починаючи з 1971 року, Петровським В. А. проводилися експериментальні дослідження схильності до ризику [3; 4]. Загальна гіпотеза полягала в тому, що однією з можливих форм активності, яку припускає ситуація потенційної погрози, є активність, спрямована на зустріч небезпеки, яка виступає як результат вільного вибору суб'єкта. Іншими словами, передбачалося, що лю-

дина здатна йти на ризик, не маючи при цьому ситуативних переваг: у цьому випадку ризик повинний був би виглядати як «безкорисливий», «спонтанний».

Основний задум експерименту полягав у тім, щоб створити умови, у яких дії випробуваного могли б реалізувати двояке відношення до того, що пред'явлено як мета діяльності, і до ситуативного фактора погрози, який включається в умови діяльності. Останній міг виступити як особливий момент, який спонукає активність суб'єкта. Погроза може бути зрозуміла як передбачення людиною деякого майбутнього зіткнення з якоюсь небезпечною для неї ситуацією. Загрозливі стимули являють собою символи деякого шкідливого майбутнього впливу на індивіда.

Як модель використовувалася діяльність спостереження за рухомою ціллю для того, щоб випробуваний діяв в умовах перцептивної невизначеності. У деяких випадках випробуваний був включений у змагання з іншими учасниками експерименту. Перед випробуваним знаходилася панель із прорізом круглої чи лінійної форми. У прорізі з постійною швидкістю переміщався об'єкт спостереження — «ціль». Проріз розділений на дві частини: у меншій з них ціль рухається відкрито для сприйняття випробуваного; велика ж частина прорізу закрита і являє собою своєрідний «тунель». Випробуваний заздалегідь обирає пункт зупинки «мітки» (можливі пункти зупинки відзначені на поверхні «тунелю») і, екстраполюючи рух «мітки» у невидимій частині прорізу в «тунелі», повинен вловити потрібний момент і зупинити «мітку», натиснувши спеціальну кнопку. Істотно, що в експеримент була введена наступна умова. У заздалегідь визначеній експериментаторами, виділеній ними частині «тунелю» зупинка «мітки» була заборонена і каралася. Покаранням могли служити як фізичні подразники (різкий звук у навушниках стресової сили електростимуляції), так і санкції соціального характеру (різке осудження чи, навіть, погроза зняття випробуваного зі змагань як «того, хто не впорався»). Місце заборонної зони в «тунелі» варіювалося в залежності від задачі експерименту. Тому що за умовами діяльності випробуваний за своїм розсудом вибирав місце чергової зупинки «мітки», а вони могли знаходитися на різній відстані від зони заборони, тим самим міра можливого ризику залежала від самих випробуваних. Зрозуміло, що чим ближче до заборонної зони обране місце зупинки, тим вищий ризик потрапити в заборонну зону і таким чином, бути покараним. Підкреслимо, що перевага «ризикованих» виборів " над «нейтральними»", не давала випробуваному видимих нагород, заохочень і т.і. Таким чином, створювалися умови для «безкорисливого» ризику.

У підсумку з'ясувалося, що практично усі випробувані, що ризикували в умовах звичайного, «мотивованого» ризику, виявили тенденцію до «безкорисливого» ризику; разом з тим, не усі, хто ризикував «безкорисливо», виявляли схильності і до «мотивованого» ризику. Таким чином, тенденція до

«безкорисливого» ризику є необхідною передумовою ухвалення ризикованого рішення. У той же час ця тенденція не є умовою звичайного ризику, тому що останній визначається, напевно, ще і зацікавленістю в успіху і суб'єктивній оцінці можливості успіху (гіпотетичним фактором «везіння»). Разом з тим В. А. Петровський вважав за необхідне розвести в експерименті дві можливі тенденції: «безкорисливий» потяг до ризику і прагнення до вибору важких цілей, що відповідають ситуативному рівню домагань особистості.

Нами була розроблена нова комп'ютерна методика для вимірювання схильності до ризику.

Процес дослідження за допомогою комп'ютерної методики такий: на екрані комп'ютера, на чорному тлі, з'являється тунель (вузька смуга синього кольору) з п'ятьма мішенями і ядром на початку тунелю. Мішені знаходяться на визначеній відстані одна від одної. Між третьою і четвертою мішенями знаходиться «червона зона» чи «зона ризику». Нижче тунелю можна побачити «Спроби», їх десять у першій і в другій серіях. Нижче — «Бали за спробу», кількість балів. За влучення в першу мішень випробуваний одержує один бал, у другу мішень — 2 бали, у третю — 3 бали, у четверту — 4 бали, у п'яту — 5 балів. Кількість спроб вибирає експериментатор, але число, що рекомендується, — 10 спроб (це число перевірене експериментально). Ще нижче — «Усього балів», за влучення в мішень у першій і в другій серіях. У правому нижньому куті — «Швидкість» від одного до тридцяти. Ми обрали швидкість, що дорівнює десяти (експериментально було перевірено, що це найбільш ефективна швидкість). Далі — «Серії», їх дві. Випробуваний, як у першому варіанті, так і в другому, використовує ручний маніпулятор «мишку». Натискання на ліву клавішу «мишки» викликає рух ядра, воно рухається до мішеней, але ядро видно тільки на початку тунелю; потім воно зникає з поля зору випробуваного, але продовжує рухатися. Натисканням лівої клавіші можна зупинити ядро, біля обраної мішені. При цьому випробуваний сидить у навушниках. За влучення на мішень він одержує заохочення у вигляді приємного слабкого звуку, за промах, тобто коли не потрапив у мішень, наприклад, зупинився поруч з мішенню чи за нею, випробуваний одержує покарання у вигляді неприємного звуку, що нагадує падіння породи. А за влучення в «зону ризику» випробуваний карається таким же звуком, як і за промах, але ще більш голосним і неприємним. Дослідження складається з двох серій (кожна по 10 спроб): у першій серії ціль випробуваного — заробити бали, у другій серії — випробуваний використовує спроби, але не прагне одержати якнайбільше балів. Однак покарання є й у першій, і в другій серіях.

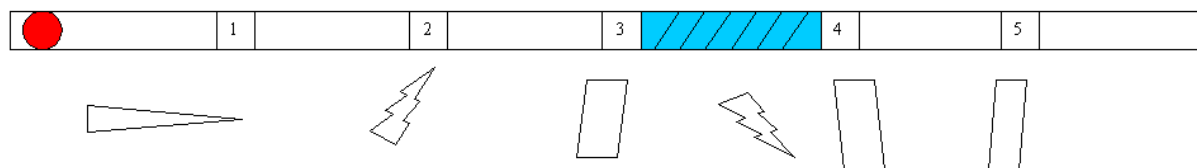

Рис. 1 — Схема екранного інтерфейсу комп'ютерної методики «Мішень»

Спроба	№	0	10	Спроб
Бал за спробу		0	10	Швидкість
Усього		0	1	Серія

Експериментатор під час проведення методики спостерігає і перед початком кожної спроби, в обох серіях, записує номер мішені, у яку планує потрапити випробуваний, і записує результати. У графіках першої і другої серії відбиваються результати, а потім порівнюються. Підраховується кількість влучень у «червону зону». На підставі цих результатів робляться висновки.

Для апробації методики були досліджені дві полярні групи робітників по 28 осіб кожна. У першу групу увійшли робітники-залізничники, які отримали під час роботи дві або більше травм з власної провини. У другу – робітники, які не мали травм. Обидві групи не мали суттєвих відмінностей за віком і стажем роботи.

Таблиця 1

Дані первинного опробування експериментальної методики «Мішень» на повторно травмованих і не травмованих робітниках

Мішені	Серія	повторнотравмовані	нетравмовані	P
Перша	1	2,1 ± 0,16	2,5 ± 0,15	P>0,05
	2	1,5 ± 0,19	2,2 ± 0,14	P<0,05
Друга	1	2,6 ± 0,21	2,9 ± 0,2	P>0,05
	2	2,0 ± 0,23	3,0 ± 0,17	P<0,01
Третя, чет-верта	1	3,8 ± 0,21	2,8 ± 0,16	P<0,01
	2	5,3 ± 0,2	3,6 ± 0,23	P<0,001
П'ята	1	1,3 ± 0,2	1,6 ± 0,21	P>0,05
	2	1,2 ± 0,2	1,3 ± 0,22	P>0,05

Як видно з таблиці 1, спостерігаються достовірні розходження між статистичними показниками вибору мішеней у другій серії; ймовірність статистичної помилки P<0,05 при виборі першої і P<0,01 при виборі другої мішені, а

так само, що є для нас дуже важливим, у зоні ризику імовірність помилки статистичного прогнозу у першій серії $P < 0,05$ та $P < 0,001$ — у другій серії.

Апробація методики свідчить, що її можна використовувати для професійного відбору на потенційно небезпечні види діяльності. Враховуючи те, що схильність до ризику як особистісна властивість має велике значення для професії рятувальника, можливе її використання у професійно-психологічному відборі фахівців екстремального профілю діяльності.

Висновки:

1. Схильність до ризику як особистісна властивість має велике значення у багатьох видах діяльності і неоднозначно трактується дослідниками.

2. У науковій літературі існує невелика кількість досліджень, які присвячені немотивованому ризику (ризикові заради ризику).

3. Існує багато методів вимірювання схильності до ризику, але вони погано формалізуються і багато з них не можуть бути використані для цілей професійного відбору.

3. Нова комп'ютерна методика «Мішень» дозволяє у штучно створеній експериментальній ситуації вимірювати схильність до ризику за відносно невеликий проміжок часу.

4. Апробація методики свідчить про її можливе використання для професійного відбору на потенційно небезпечні види діяльності, у тому числі у професійно-психологічному відборі фахівців екстремального профілю діяльності. У даний час методика проходить процедуру патентування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нерсесян Л. С., Петровский В. А., Ривина И. В. Психологическая характеристика тенденции к риску у представителей «опасных» профессий. Тезисы докладов к 5 Всесоюзному съезду психологов. – М.: 1977. – Ч.1. – С. 81.

2. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М.: Оникс, 2008. – 736 с.

3. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону, Феникс, 1966. – 512 с.

4. Петровский В. А. Активность субъекта в условиях риска: дисс. на соиск. уч. степ. докт. психол. наук (19.00.01) – М., 1977. – 397 с.

5. Предрасположенность к несчастным случаям (по материалам зарубежной печати) // Наука и жизнь. – 1966. – № 6 – С.81.

6. Heim H. Individuelle Risicobereitschaft und Unfallung. Bundesinstitut für Arbeitsschutz. – Coblenz, 1971. — 78 s.